

Pavera, Libor

Topoi, nebo příbuzná témata? Topika, nebo tematologie?

In: *Myšlenkové toposy literatury v česko-slovenských souvislostech : (minulost a současnost)*. Pospíšil, Ivo (editor); Zelenková, Anna (editor). Vydání první Brno: Tribun EU, 2014, pp. 19-28

ISBN 978-80-263-0738-9

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/digilib.81547>

Access Date: 24. 03. 2025

Version: 20250223

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

ΤΟΠΟΙ, NEBO PŘÍBUZNÁ TÉMATA? ΤΟΠΙΚΑ, NEBO ΤΕΜΑΤΟΛΟΓΙΕ?

Libor Pavera (Praha)

Klíčová slova

topos /topoi/, loci communes, topika, téma, tematologie, teorie literatury

Abstrakt

V hledáčku autorovy pozornosti se objevily tři termíny: topos, loci communes a téma (tematologie). Všimá si, nakolik tyto termíny přijaly literárněvědné soustavy a jak s nimi pracují; shledává především nepříliš korektní používání termínů topos a loci communes, a ještě více nesoustavnosti sleduje v jejich zaměňování s tematologií. Využívá přitom také několik příkladů z české a slovenské literatury a teorie literatury.

Key words

topos, loci communes, topics, theme, thematology, literary theory

Abstract

The author focuses on terms: *topos*, *loci communes*, and thematology. He shows, in keeping with some domestic and foreign literature, that it is correct to distinguish between *topos* and *loci communes*; this has not always been the case in ancient rhetoric (*loci communes* is the Latin equivalent of the Greek *topos*). The author also emphasizes that it is important to distinguish *topos* from motive and theme. He criticizes the labelling of themes as *topoi* (thematology versus topics). The author uses the examples of Czech and Slovak literature and literary theory.

Mají jisté spřízněné myšlenky nacházející se v české i slovenské literatuře charakter analogie a lze je vykázat jako určitá příbuzná témata, nebo jde o skutečná *topoi* v curtiiovském duchu? Jinými slovy –

budou se konferenční příspěvky obírat jevy, na něž pohlížíme z dnešní perspektivy bez historického zázemí (sledování příbuzných témat), nebo se zaměřují na jevy, pro něž najdeme usouvztažnění ve starších vývojových etapách (šlo by v takovém případě o skutečnou historickou topiku v curtiiovském duchu)?

Vzhledem k příbuznosti jazykové, ale rovněž s přihlédnutím k obdobným politickým, společenským i kulturním procesům v obou soustavách, české i slovenské, lze předpokládat spíše výskyt společných témat nežli topiku, jak jí rozumí rétorika a historická poetika. Konečně právě objasnění termínů, které se často používají nepřesně nebo promiskue, se na nevelké ploše věnuje následující příspěvek.¹

„Papež komparatistiky“, jak bývá někdy charakterizován vlivný literární vědec Paul Van Tieghem (1871–1948), se v jedné ze svých zásadních studií,² již v zásadě definoval disciplínu zabývající se literárními druhy a žánry (genologií), drobně zastavil rovněž nad problematikou oblíbených a někdy se periodicky opakujících témat v literatuře a nad tzv. topikou. Zatímco pro nauku o žánrech razil termín *genologie* (ten se v některých literárněvědných soustavách skutečně dobře ujal, typické to je pro soustavu českou a slovenskou), u studia vracejících se témat se Van Tieghem přikláněl pro označení *tematologie*, jež se zásadně liší od *topiky* (*Toposforschung*). Později ukážeme v čem přímo na konkrétních příkladech z odborné produkce.

Ve Van Tieghemově době (píší se dvacátá a třicátá léta 20. století) se problematikou topiky zabýval zejména německý filolog a mediévista Ernst Robert Curtius. Své úvahy o dané problematice vtělil do podnes citované a metodologicky vlivné knihy *Europäische Literatur*

¹ Obdobnou tematikou jsme se poprvé obírali při psaní hesla pro *Lexikon literárních pojmů*, znovu v případě tematologicky orientovaných konferencí a projektů typu „člověk na hranici“, „člověk a moře“, „člověk a domov“ apod.

² Van Tieghem, Paul: *Synthèse en histoire littéraire. Littérature comparée et littérature générale*. Revue de synthèse historique, no. 31, 1920, s. 1–27.

und lateinisches Mittelalter (poprvé 1948).³ Na jeho životě český germanista Pavel Trost mj. ocenil, že „*ani za fašistického panství nepodléhal vládnoucí ideologii*“, pokud jde o citovaný spis, má podle Trosta „*zvláštní a širší význam*“, „*dokazuje přežívání antických schémat v literatuře celé Evropy od středověku až po novou dobu*“.⁴ Jde o přesné shrnutí významu knihy, i když samozřejmě pohyb a přežívání topoi není ve spise zdaleka jediným kvalitním tématem, na nějž se dostalo; nicméně běží o část Curtiova spisu nesporně nejuživnější.

Topika náležela původně do oblasti rétoriky, odkud se dostala do sféry literárněvědně orientované komparatistiky. Sám Curtius píše o původu topiky v rétorice: „*V budově antické rétoriky představuje topika komoru se zásobami. Najdeme tu myšlenky toho nejobecnějšího druhu; myšlenky, jaké lze užít v každé řeči a v každém spise. Každý spisovatel se například musí snažit čtenáře příznivě naladit. Za tím cílem se až do literární revoluce 18. století doporučovalo skromné vystupování. Poté měl autor přivést čtenáře k tématu. Zvláštní topika byla k dispozici pro úvod (exordium) a pro závěr. Skromnostní formule, úvodní formule, závěrové formule se, jak vidno, hodí vždycky. Jiné topoi jsou použitelné pouze v určitých druhích řeči: v soudní řeči nebo v epideiktické řeči.*“⁵

Topika, nauka o *topoi* (= *loci*), bývala a je v tradičních rétorikách zpracovávána v části zvané *argumentatio*. To je i případ kvalitní moderní rétoriky Heinricha Lausberga (původně *Handbuch der literarischen Rhetorik*, Mnichov 1960). Zatímco ideově argumentaci řešilo rétorické *inventio*, praktické pole bylo vyhrazeno *argumentatio*, přičemž se rozlišovalo mezi *loci* (řecky *topoi*), *argumentorum loci* a *elementa*; díky těm mohl mluvčí snadno nalézt odpovídající argumenty na konkrétních místech,

³ Přípravné práce na knize započal Curtius, jak také uvádí v předmluvě k prvnímu vydání, v roce 1932, netajil se rovněž přáním, s nímž knihu psal – „porozumět západní tradici, tak jak je dosvědčena v literatuře“.

⁴ pt [= Pavel Trost]: *Curtius, E. R.* In: *Slovník spisovatelů německého jazyka a spisovatelů lužickosrbských*. Praha: Odeon 1987, s. 178.

⁵ Curtius, Ernst Robert: *Evropské literatura a latinský středověk*. Přel. J. Pelán – J. Stromšík – I. Zachová. Doslov J. Pelán – J. Stromšík. Praha: Triáda 1998, s. 91.

aniž by zbytečně hledal, např. při přípravě soudní nebo jiné řeči mu všechna tato „místa“ měla usnadnit a urychlit práci.

Pokud se zaměříme na rétoriku Kvintiliána (Quintilianus), jenž se „místům“ věnoval, pak právě Kvintilián uvádí, že „*in rebus autem omnibus, de quarum via ac natura quaeritur;... tria sine dubio rursus spectanda sunt: an sit, quid sit, quale sit; sed quia sunt quidam loci argumentorum omnibus communes, dividi haec tria genera non possunt, ideoque locis potius, ut in quosque incumbent, subicienda sunt*“, „ve všech případech, v nichž zkoumáme přírodu a význam... musíme se soustředit na tři problémy: zda se řeč vydařila? co se vydařilo? jak se vydařilo? Avšak protože existují určitá argumentační „místa“, která jsou společná pro všechny tři otázky, jeví se takové trojdílné členění nepraktickým, a proto se patří otázky sledovat v souvislosti s těmi „místy“, v nichž vznikají nejvíce přirozené“.⁶ Právě těmto společným místům se u některých autorů říkalo *loci communes*. Tato „místa“ sloužila zpravidla k argumentování a mohla mít tvar *a persona* nebo *a re* (a *causa*, a *loco*, a *tempore*, a *modo*, a *facultate*, a *finitione* aj.). Konkrétní příklady s citáty z antických autorů se najdou v citovaném spise Lausbergově. To, co se v minulosti jevílo jako zásobárna motivů či komora se zásobami a co bylo pojmenováno *loci communes*, se poněkud liší od *topoi*.

Některá „společná místa“ přešla z antiky do literatury latinského středověku, některá si našla místo ještě v kultuře novověku a zůstala v ní až po dnešní dny. Nikoliv všechnu topiku lze však odvodit z rétorických žánrů, připomínal již Curtius, „*mnobé (topoi) pocházejí původně z poezie a teprve později přecházejí do rétoriky*“; „*mezi poezií a prózou probíhá již od starověku stálá směna. K básnické topice patří například krása přírody v tom nejširším slova smyslu – tj. ideální krajina s typickými náležitostmi*“.⁷

⁶ Kvintilián – citováno podle H. Lausberga a náš český překlad pořízen podle polského tlumočení A. Gorzkowského. Srov. Lausberg, Heinrich: *Retoryka literacka. Podstany wiedzy o literaturze*. Přel. A. Gorzkowski. Bydgoszcz: Homini 2002, s. 220–221.

⁷ Curtius, Ernst Robert: *Evropská literatura a latinský středověk*. Přel. J. Pelán – J. Stromšík – I. Zachová. Doslov J. Pelán – J. Stromšík. Praha: Triáda 1998, s. 94.

Při té příležitosti si Curtius uvědomil, že bude napříště nosné studovat, jak topika z antiky přecházela do kultury středověké a jak se tato topika při přestupu prostorem a časem proměňovala. Nesporně na Curtiovo myšlení zapůsobily ostatní disciplíny jeho doby, které získávaly na stále větší popularitě, např. přístup psychologický (psychoanalytický) Sigmunda Freuda nebo Carla Gustava Junga. Historická topika podle Curtia umožňuje sledovat, kdy se ve starověku určité topoi objevují, resp. neobjevují, a jak se do určitých topoi při překračování časových světů „vepisuje“ mentalita doby. Z pohledu dnešního „*tyto topoi jsou znamenými proměňující se mentality; znamenými, která nejsou postižitelná žádným jiným způsobem. Jejich studium prohlubuje naše porozumění dějinám evropské duše a vstupujeme tak na území, k němuž otevřela přístup psychologie C. G. Junga.*“⁸

Proměny topoi od starověku ke středověku – nejednou s exkurzemi novověkými – prezentoval Curtius výběrově na některých schématech včetně „znamení“, která s sebou přinášejí. Vybral si ke studiu hledanou skromnost, exordiální topiku (typ „přicházím s něčím, co ještě nebylo řečeno“, typ „věnování“), závěrovou topiku, jež Curtiovi představují spíše technicistní typ topiky, zatímco příkladem poetického topu se mu stalo např. vzývání přírody. Sem náleží rovněž jiná oblíbená topika starověku, jakož i středověku, např. svět naruby (svět postavený na hlavu – ptáci létají neopeření; slepí vedou slepé a končí na dně propasti; volí tančí; selští pacholci slouží ve vojsku apod. – zjednodušeně řečeno – šlo o antický formální princip „výčtu neslučitelných věcí“ / *adynata, impossibilia*/). Právě svět naruby se v některých středověkých vernakulárních literaturách, jistě i pod vlivem univerzální evropské kultury, stal jejich velmi silnou složkou. Patrné je to v kulturách neslovanských i slovanských (svět naruby najdeme v prostředí francouzském, ale i českém, ruském apod.).⁹

⁸ Curtius, Ernst Robert: *Evropská literatura a latinský středověk*. Přel. J. Pelán – J. Stromšík – I. Zachová. Doslov J. Pelán – J. Stromšík. Praha: Triáda 1998, s. 95.

⁹ Příkladem k tomu srov. Pančenko, Aleksandr Michajlovič a Lichačov, Dmitrij Sergejevič: *Smích staré Rusi*. Přel. J. Kolár. 1. vyd. Praha: Odeon

Výraznými topoi, které zrodila pozdní antika, byly i topoi chlapec a stařec nebo stařena a dívka. Právě fakt, že se objevují jak u pohanských, tak u raně křesťanských i mladších autorů, vedl Curtia k myšlence, že může běžet o svého druhu archetyp, jak o něm četl v pracích soudobých psychologů, jakýsi obraz vzešlý z kolektivního vědomí; obraz, který se však se změnou kulturního prostředí vždy mění, bývá vždy „jiný“, „nový“, „omlazený“.

Přímo centrem uvažování o topice učinil Curtius kapitolu věnovanou bohyni Přírodě a topice s ní spjaté. Ale i mimo kapitolu o topice najdeme v Curtiově knize několikrát odkazy nebo kratší či delší zastavení věnovaná toposu nevysloveného, topice překonání nebo chvály současníků. Chvála (zejména panovníka), duševní přirozenost nebo krása rovněž náležely do množiny pevných schémat, která stvořila antika a která se přenesla přes středověk a renesanci často až do 17. století nebo do doby ještě mladší. Je to případ toposu zvaného *locus amoenus* (= místo líbezné, místo půvabné), který podle Curtia představuje od doby císařské až po 16 století dokonce hlavní motiv všech přírodních líčení. Není pochyb, že jmenovaný topos zaznívá rovněž ze slov české státní hymny o překrásné zemi s horami, lučinami a zurčícími potoky, jež druhdy byla učiněným rájem pro své obyvatele (*Kde domov můj, kde domov můj...*).¹⁰ Píseň, jak je obecněji známo, zazněla poprvé v neděli 21. 12. 1834 v pražském Stavovském divadle, kde byla uvedena hra Josefa Kajetána Tyla s hudbou Františka Škroupa pod titulem *Fidlovačka aneb Žádný hněv a žádná rvačka*. Přítomnost toposu *locus amoenus* vytváří z české státní

1984. ARS. Literárněvědná řada. – Grzeszczuk, Stanislaw. *Blażeńskie zwierciadło: Rzecz o humorystyce sowieżdrzalskiej XVI i XVII wieku*. 1. vyd. Kraków: Wydaw. Literackie 1970. – O smíchu ve středověké české literatuře srov. Pavera, Libor: *Od středověku k romantismu: (úvahy o starší literatuře)*. 1. vyd. Opava: Slezská univerzita 2000. Editio Universitatis Silesianae Opaviensis. Litteraria; tomus 1.

¹⁰ Kiss, Csaba Gy.: *Víc než písničky. Národní hymny ve středovýchodní Evropě po roce 1989*. In: Dějiny a současnost, elektronická verze <http://dejinyasoucasnost.cz/archiv/2005/10/vic-nez-jen-pisnicky/> [6. 1. 2014].

hymny (do roku 1993 tvořila první část československé státní hymny) jisté specifikum. Jinak tomu bylo v druhé části československé hymny: právě uvedená hymna slovenská je toposu *locus amoenus* vzdálena: naději vyjadřuje prostřednictvím hřmění síly a vzletných úvah (její slova jsou převzata, jak známo, ze slovenské básně Janka Matušky – bohužel nepřesně, neboť oficiální verze zněla „zastavme sa, bratia“, zatímco text původní má „zastavme ich, bratia“).

Curtius velice dbal o historicitu pohledu na literární vývoj a na tvarosloví. Koncepce topiky jako svého druhu „morfémů literárního tvarosloví“ (Pelán–Stromšík) dovolovala jemu samému pohlížet na dějiny literatury jako na souvislou a vzájemnými vazbami spřáženou entitu, v níž se – mimo jiné – cosi opakuje a vrací, ale je to přitom vždy opakování originální a ve své podstatě jiné; běží o svého druhu archetyp vědomí, ale zároveň opřený o jinou zkušenost kolektivu, zaznamenávající pokaždé jinou mentalitu i jinou antropologickou zkušenost.

Problém topoi chápal Curtius nově, odlišně od klasické rétoriky, na jedné straně dynamicky, ale přitom přísně historicky v každém segmentu časového sledu (řady), aby s pomocí sledování proměn topiky postihl věrně problém změn literárního systému v širším časovém rámci a aby zároveň zvýraznil kontinuitu jednotlivých celků na místo diskontinuity. Odmítl pojetí toposu jako *loci communes*, společných míst v pojetí klasické rétoriky, v nichž jednotlivá *loci* bývala jen bohatou, autorovi se nabízející zásobárnou při tvorbě (zejména řečnických) textů. Jeho topika je nástrojem, jak poznávat proměny lidského ducha, jak podat uspokojivou odpověď pátrající po otázkách týkajících se literární paměti, která je schopna po mnoho století přenášet archetypální pocity člověka a odrážet v odlišnostech a nuancích mentalitu člověka své epochy.

Při vědomí souvislostí, na které bylo upozorněno, byla vypracována dvě rozdílná hesla rovněž v *Lexikonu literárních pojmů*.¹¹ Oba termíny v něm byly dány do souvztažnosti, nicméně oba termíny byly definovány odlišně, neboť to bylo vyjádřením přesvědčení, že

¹¹ Srov. Pavera, Libor – Všeticka, František: *Lexikon literárních pojmů*. Olomouc: Nakladatelství Olomouc 2001.

v současnosti nejde o jedno a totéž. Zatímco *topoi* byla charakterizována jako termín původně vzatý z antické rétoriky a v současnosti – po vzoru E. R. Curtia a jeho proslulé práce o latinském středověku¹² – chápaný za označení všeho toho, co z antické tradice přešlo prostřednictvím latinského středověku do moderní evropské kultury a zakořenilo v ní, *loci communes* (ač jde o latinskou podobu řeckého výrazu *τόπος* – *topos*, plurál *τόποι*) jsou pak vnímána skutečně jako společná, všeobecná místa či schémata argumentace a persvaze, ustálená témata nebo přímo vzorcové příklady, jak vyplnit určitá místa v textu (začátek díla, konec díla atd.).¹³

Oba termíny – *topos* a *loci communes* – nebývají v tradičních pracích nikterak odlišovány, ba zpravidla bývají synonymicky zaměňovány. K názoru, že je zapotřebí odlišit termíny *topoi* a *loci communes*, dospěl rovněž M. Jahoda ve speciální práci, která porovnává oba termíny na základě české i zahraniční literatury předmětu a tam prezentovaných názorů.¹⁴

Z výkladu u Curtia vcelku přesvědčivě vyplývá, že termínu *topos* dal svou knihou, výrazně ctící historicitu, zcela nový, paradoxně poněkud ahistorický význam. U něj je to vše to, co přešlo z pozdně antické kultury do literatury středověku a do epoch nám bližších. Nejde o jakýkoliv motiv, ale pouze o takové schéma (původně argument), které z historického hlediska má oporu v antické kultuře. Nověji se za *topoi* chápou i jednotlivé motivy, což je pojetí naprosto nepřesné a zavádějící.

¹² Srov. český překlad Curtius, Ernst Robert: *Evropské literatura a latinský středověk*. Přel. J. Pelán – J. Stromšík – I. Zachová. Doslov J. Pelán – J. Stromšík. Praha: Triáda 1998.

¹³ Pavera, Libor – Všetická, František: *Lexikon literárních pojmů*. Olomouc: Nakladatelství Olomouc 2001, s. 357 (heslo *topoi*) a 212 (heslo *loci communes*).

¹⁴ Srov. Jahoda, Miroslav: *Topos*. = stonefire.webpark.cz/prace/topos.pdf (01.11.2009, 21:00) (Na s. 4 citované Jahodovy práce čteme: „Na závěr snad jen zmíníme, že nelze než souhlasit s definicí autorské dvojice Pavera – Všetická, která rozlišuje *topos* a *loci communes* jako dva odlišné pojmy.“)

Často se v odborné literatuře setkáváme rovněž s tím, že za *topoi* bývají považována určitá místa, např. „kostel“, „vězení“, „hora“ apod. Jistě, některé z nich, pokud mají oporu v antické kultuře, lze shledat oprávněně za *topoi*, většinu však takto historicky ukotvit nelze. Přední komparatista Paul Van Tieghem v zásadní studii o genologii,¹⁵ navrhol taková studia pojmenovat *tematologie*.¹⁶

V našem prostředí tak bývají v zásadě koncipovány práce teoreticky Daniely Hodrové o „místech s tajemstvím“.¹⁷ Nejde o topiku v curtiiovském duchu, konečně Curtius není ve spise připomínán ani citován. Spíše běží o určitá ustálená témata, která našla zpracování u různých spisovatelů různých dob. Sledují se pak místa sakrální, profánní, místa mimo tento svět („antisvět“) apod. Je přitom podstatné zdůraznit, že zatímco ve své první knize, napsané v letech 1985–1993, psala D. Hodrová o literární topologii, v další knize – s odkazem na práce A. N. Veselovského a J. M. Meletinského – již ve shodě s komparatisty se vyjadřuje o tematologii, která přece jen na rozdíl od topiky akcentuje vztah místa a tématu (v citované publikaci psal Zdeněk Hrbata o „hradech a jejich zříceninách“, o „prostorách výchovy“, Vladimír Macura o „chaloupce – projektu idylly“, „kontextech české hospody“, „továrně – dvojím mýtu“, Marie Kubínová o „prostorech víry a transcendence“ a Daniela Hodrová o „vězení jako místu přístupu k bytí“, o „příbězích věže“ a o „smyslu pokoje“).

¹⁵ Van Tieghem, Paul: *Synthèse en histoire littéraire. Littérature comparée et littérature générale*. Revue de synthèse historique, no. 31, 1920, s. 1–27.

¹⁶ Ibidem, s. 7.

¹⁷ Srov. Hodrová, Daniela: *Místa s tajemstvím. Kapitoly z literární topologie*. Praha: KLP 1994.

Hodrová, Daniela – Hrbata, Zdeněk – Kubínová, Marie – Macura, Vladimír: *Poetika míst. Kapitoly z literární tematologie*. Praha: H&H 1997.

(Srov. podtitul prvního a druhého spisu: zatímco v prvním („kapitoly z literární topologie“) se badatelka odvolává na topologii, ve druhém („kapitoly z literární tematologie“) se již ve shodě s komparatisty píše o tematologii, v níž je akcentován vztah místa a tématu.)

Pokud tedy neusilujeme *a priori* o nesprávné, ahistorické používání termínů *topos* (topoi), *loci communes* nebo *téma* (*tematologie*), neměli bychom zaměňovat obsah uvedených termínů. V opačném případě dochází k vědomé nivelizaci pojmoslovného aparátu, která je nežádoucím, leč výrazným rysem současného myšlení o literatuře ve většině literárněvědných soustav.¹⁸

¹⁸ Další literatura:

Литературная энциклопедия терминов и понятий, главный редактор и составитель А. Н. Николюкин. Москва: НПК Интелвак 2003.

Wellek, René: *Pojęcia i problemy nauki o literaturze*. Red. H. Markiewicz. Warszawa: PIW 1979.

Западное литературоведение XX века. Энциклопедия. Москва: Intrada 2004.

Skwarczyńska, Stefania: *Kierunki w badaniach literackich*. Warszawa: PWN 1984.